International Journal of Sanskrit Research 2018; 4(2): 48-49

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2018; 4(2): 48-49
© 2018 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-01-2018
Accepted: 20-02-2018

डॉ० त्रिभुवन नारायण मिश्रः
पत्रालयश्च– भीड.हा समस्तीपुर,
बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ० त्रिभुवन नारायण मिश्रः
पत्रालयश्च– भीड.हा समस्तीपुर,
बिहार, भारत

आचार्याभिनवमते सान्तरसस्य दार्शनिक–समीक्षा

डॉ० त्रिभुवन नारायण मिश्रः

प्रस्तावना

शान्तस्य साधकाः सत्त्वज्ञानस्थितिं प्राप्ता अपि संसारे परदुःख–दुखितमनसो दृश्यन्ते। अतो नास्ति शान्तो रस इति पूर्वपक्षाभिप्रायः। एवं पूर्वपक्षं समुपस्थाप्य शान्तरसं प्रस्थापयतयाऽभिवगुप्तपादेन प्रतिपादितम्–इह लोक यथा धर्मार्थकामः पुरूषार्थास्तथैव मोक्षोऽपि पुरूषार्थः शास्त्रादौ प्राधान्येनोपायतः प्रतिपाद्यते। यथा च शृङ्गारादिरूपत्वेन रसत्वं नीयन्ते तथैव मोक्षरूपपरमुरूषार्थोचिता चित्तवृत्तिः सहृदयान् प्रति शान्तरूपतया कथं रसत्वं नानीयेत ? ततश्च मोक्षरूपपुमर्थसाधक चित्तवृत्तिरूपस्थायिभावः शान्तरसत्वेन आस्वाद्यत एव नाट्ये इति।

अभिनवभारतीमण्डिते ''नाट्यशास्त्रे'' शान्तरसस्वरूपन्त्वेवमुलभ्यते–

''अथ शान्तो नाम शमस्थायिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः। स तु तत्त्वज्ञान वैराग्रूाशयशुद्धयादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते। तस्य यम–नियमाध्यात्मध्यान– धारणोपासन सर्वभूतदयालिङ्गग्रहणादिभि नुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः। व्यभिचारिणश्चास्य निर्वे–स्मृति–धृति–शौच–स्तम्भ–रोमा–रामोञ्चादयः। अत्रार्याः श्लोकाश्च भवन्ति–

मोक्षाध्यात्मसमुत्थस्तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः।
नैःश्रेयसोपदिष्टः शान्तरसो नाम संभवति।।
बुद्धीन्द्रिय–कर्मेन्द्रिय–संरोधाध्यात्म–संस्थितोपेतः।
सर्वप्राणिसुखहितः शान्तरसो नाम विज्ञेयः।।
यत्र न दुःखं न सुखं न द्वेषो नापि मत्सरः।
समः सर्वेषु भूतेषु स शान्तः प्रथितो रसः।।
भावा विकारा रत्याद्याः शान्तस्तु प्रकृतिर्मतः।
विकारः प्रकृतेर्जातः पुनस्तत्रैव लीयते।।
स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते।
पुनर्मिमित्तापाये च शान्त एवोपलीयते।।
एवं नवरसा दृष्टा नाट्यज्ञैर्लक्षणान्विता [1]।।'' इति।

''नाट्यशास्त्रे'' शान्तरसमनङ्गीकुर्वतां मतेन यद्येतस्यांषस्य प्रक्षिप्तत्वं प्रथमाध्याये मुनिना प्रतिपादिते–

''क्वचिद्धर्मः क्वचित्क्रीडा क्वचिदर्थः क्वचिच्छमः [2]''

ठति पुरूषार्थचतुष्टयरूपे नाट्यप्रयोजने परमप्रयोजनस्य मोक्षस्यैव प्रयोजकीभूतस्य शान्तररसस्यप्रतिपादनात् तदंशे विकलतया पुरूषार्थचतुष्टयप्रतिपादनमसंगतं स्यात्।

शान्तरस–विरोधिनां मतं पूर्वपक्षतया प्रतिपादयताऽभिवगुप्तपादेन तत्र प्रकरणे प्रोक्तम्–

''एतदपरे न सहन्ते। (1) शम–शान्तयोः पर्यायत्वात्। (2) एकोनपञ्चाशद्भावा इति संख्यात्यागाच्चा। (3) किञ्च विभावा ऋतुमाल्यादयस्तत्मसमनन्तरभाविनि शृङ्गरादावनुसन्धीयते इति युक्तम्। तपोऽध्ययनादयस्तु न शान्तस्य शमस्य हेतवः। तत्त्वज्ञानस्याप्यनन्तरहेतव इति चेत्, पूर्वोदिततत्त्वज्ञानेऽपि तर्हि प्रयोज्यतेति तपोऽध्ययनादीनां शमविभावता परित्यक्ता स्यात्। कामाद्यभावोऽपि नानुभावः शान्तविपक्षादव्यावृत्तेः, अगमकत्वात्। (4) प्रयोगासमवायित्वाच्च। न हि चेष्टाव्युपरमः प्रयोगयोग्याः। सुप्तमोहादयोऽपि निःश्वासोच्छ्वास–पतन–भूशयनादिभि श्चेष्टाभिरिवानुभाव्यन्ते। (५) धृतिप्रभृतिरपि प्राप्तविषयोपभोगः कथं शान्ते स्यात्। (८) न चाकिञ्चित्करत्वमात्रेण तत्त्वज्ञानोपायो व्युत्पाद्यते। (७) विनेयाश्चैते परदःखदुःखितमनसो दृश्यन्ते सम्यदर्शनसमावस्थां प्राप्ताः अपि तु संसारे। तत्र न शान्तो रस इति [3]।''

अयमाशयोऽत्र पूर्वपक्षिणाम्–

(१) शान्तस्य शमस्थायिभावत्वे शम–शानतयोर्भेदेन तयोः समानार्थकतया पर्यायत्वकथनमसंगतं स्यात्।

(२) मुनिना (अष्टौ स्थायिनः + अष्टौ सात्त्विकाः + त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिण इति) एकोनपञ्चाशद्भावाः प्रतिपादिताः। शमस्थायिभावस्य शान्तस्य स्वीकारे पञ्चाशद्भावाः स्युः। एवञ्च संख्या–नियम–त्यागात्रास्ति शमः तत्स्थायि शान्तश्च।

(३) अपरं च ऋतुमाल्यादयो विभावास्तत्समनन्तरभाविनि शृड्गारादिरसे कारणतया प्रतीयन्ते, परन्तु तपःस्वाध्यायादयस्तत्समनन्तरभाविनि शमे शान्ते वा कारणत्वेन न प्रतीयनते। अतस्तपःस्वाध्यायादयो न शान्तस्य विभावाः। एवमेव च कामाद्यभावोऽपि न शानस्यानुभावः, शान्ताद् भिन्ने वीरादावपि कामाद्यभावस्य च शान्तस्यानुभावत्वम्। यदि कामाद्यभावः शान्तस्यानुभावः स्यात् तर्हि कामाद्यभावस्य शान्तस्य कार्यतया यत्र यत्र शान्तस्तत्र तत्रैव कामाद्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकनियमो भवेत्। किन्तु शान्तस्थले कामाद्यभावस्य विद्यमानत्वेन अन्वयसत्त्वेऽपि शान्त–भिन्ने वीरादावपि तस्य सत्त्वाद् व्यतिरेकाभावः। अतः कामाद्यभावस्य शान्तानुभावत्वं न घटते।

(४) समस्तव्यापार– प्रविलयरूपस्य शमस्याभिनयायोग्यत्वात्र नाट्ये शान्तरसः शक्यते प्रयोक्तुम्। सुप्तमोहादयोऽपि निःश्वासादिचेष्टाभिरनुभाव्यन्ते। किन्तु चेष्टा–व्युपरमरूपस्य शान्तस्याभिनयासंभवात् नास्ति शान्तो रसः।

(५) विषवोपभोगानन्तरं जायमानस्य धृत्यादेर्व्यभिचारित्वमपि शान्ते न स्यात्।

(६) चेष्टारहितेनाकिञ्ित्करेण शमप्रधानुपुरूषेण तत्त्वज्ञानोपायस्यानुष्ठानमपि न शक्यते कर्तुम्।

शान्तरस–स्थायिन आत्मज्ञानस्य स्थायिषु गणनाभावेऽपि रसेषु शान्तरसस्य गणना युक्तैव रत्यादीनामास्वादात् शान्तास्वादस्य वैलक्षण्यात्। अत्रायमाशयः ''योगाश्चित्तवृत्तिनिरोधः'' ''तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्'', ''वृत्तिसारूप्यमितरत्र [4]'' इति योगसिद्धान्तानुसारेण लौकिकानुभक्षणे चित्तवृत्तिसारूप्याद् विशुद्धात्मस्वरूपस्य प्रतीतिर्न भवति। निर्विकल्पे समाधै विशुद्धात्मस्वरूपानुभूतिर्जायते। पुनश्च व्युत्थानकाले (समाध्यनन्तरम्) वृत्तिसारूप्यं भवति। अर्थात् चित्तवृत्तिकलुषिरूपेणैवात्मप्रतीतिर्भवति न तु वृत्तिशून्यरूपेण। अतः स्थायिभावरूपेण आत्मनो न पृथग्गणनम्। किन्तु शान्तरसे शुद्धात्मन आस्वादत् शान्तस्य पृथग्गणनं न्याय्यमेव। अत एव च 'अभिनवभारती'कारेण सिद्धान्तितम्–'तस्मादस्ति शान्तो रसः। तत्र सर्वरसानां शान्तप्राय एवास्वादो विषयेभ्यो– विपरिवृत्या, तन्मुख्यतालाभात्। केवलं वासनान्तरोपहित इति [5]।'' ''अयमेव (च शान्तरसः) स्वभावः [6]।'' अर्थात् शान्त एव प्रकृतिरसः अन्ये च विकृतयाः। अत एव च ''अस्य सर्वप्रकृतित्वमभिधाय (त्वाभिधानाय) पूव्रमभिधानमिति'' एवञ्च स्वमतं समर्थयता अभिनवगुप्तपादेन प्रोक्तम्,– ''इतिहास–पुराणकोशादौ च नवरसाः श्रूयन्ते। श्रीमत्सिद्धानतशास्त्रेष्वति। तथा चोक्तम्–

अष्टानामिह देवानां शृड्गरादीन् प्रदर्शयेत्।
मध्ये च देवदेवस्य शान्तं रूपं प्रकल्पयेत्९।

निष्कर्षः

अत एव च हेतोर्भरतमुनिना–

''मोक्षाध्यात्मनिमित्तस्तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः।
निःश्रेयसधर्मयुतः शान्तरसो नाम विज्ञेयः।।''

इत्यत्र 'मोक्षाध्यात्मनिमित्तः' इत्यनेन शान्तस्य विभावः, 'तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः' इत्यनेन तत्स्थायी, 'निःश्रेयसधर्मयुतः' इत्यनेन तदनुभावश्च क्रमात् प्रदर्शिताः तथा 'स्वं स्वं निमित्तमासाद्य' इत्यादिपूर्वोक्तकारिकया शान्तस्य रसान्तरप्रकृतित्त्वमुपसंहृतम्।

सन्दर्भाः

1. तत्रैव षष्ठाध्याये 608–610 इति पृष्ठे।
2. तत्रैव प्रथमाध्याये108।
3. तत्रैव 611–612 इति पृष्ठे।
4. योगदर्शन 1, 1–3।
5. अभिनवभारत्याम् 635– तमे पृष्ठे।
6. तत्रैव 635– तमे पृष्ठे।